

Beszédpótcselekvés

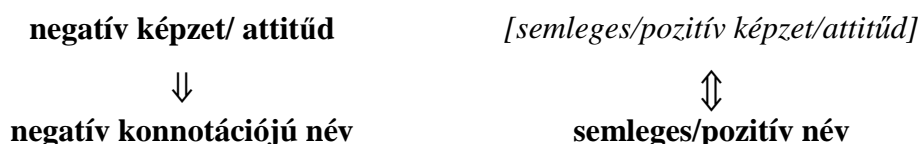
SZERECZ GYÖRGY

„Ős patkány terjeszt kórt miköztünk,
a meg nem gondolt gondolat...”

A XX. század második felének atlanti értelmisége, két, az összes korábbinál pusztítóbb háború keserű tapasztalatával küszködve nekifogott, hogy létrehozzon egy minden korábban létezettnél jobb világot. Abból a közkeletű felismerésből következően, hogy az ember eszközhasználó lényként alakítja környezetét, figyelme az eszközökre, ezek közül is az elsődlegesre, a nyelvre irányult. A politikailag helyes (*politically correct* – PC)¹ nyelvhasználat célja egy olyan nyelv kialakítása, mely nélkülöz minden elemet, ami gyűlölethez, kirekesztéshez, agresszióhoz vezethet. Annak megítéléséhez, hogy valóban egy szabadabb, befogadóbb társadalomhoz és egy élhetőbb világhoz érkezünk-e általa, avagy egészen máshová tartunk, érdemes a folyamatot többféle lehetséges aspektusból megvizsgálni.

Nyelvészeti közelítésből a politikai korrektség elsősorban nyelvhasználaton belüli *szókészleti szelekciót* jelent; a nemkívánatos konnotációjú megnevezések és kifejezések kiselejtezését, illetve felváltásukat semlegesre. Az eszményi *cél* a közélet és a közfelfogás előítéletektől való megtisztítása a nyelv előítélet-mentesítése által. Egyfajta neologizmus, amely szakmai megalapozását vagy éppen motivációját a nyelv és gondolkodás összefüggését feltételező elméletekből meríti, elsősorban Wittgenstein felfogásából, a Sapir–Whorf hipotézisből, és felismerhető az Austin–Searle-féle beszédaktus elmélet közvetett hatása is. Alapötlete mindenképpen a nyelvi relativizmus egykor divatos, azonban igen kevésbé igazolható és így csak nagyon mérsékelt formájában elfogadható hipotéziséhez köthető.

Ha a nyelv és gondolkodás összefüggéséből kiindulva próbáljuk meg a politikailag helyes beszéd legegyszerűbb sémáját felvázolni, a következőt kapjuk (1. ábra):

1. ábra
A PC alapsémája

Az első oszlop a kiinduló (és megváltoztatatandó) helyzetet mutatja, a második pedig a változást: a negatív konnotációjú nevet semleges/pozitívrá cserélve feltételezzük, hogy az attitűd is hasonló lesz. A vastag kiemelés a kísérleti tényeket jelzi, míg a dőlt szedés munkahipotézisnek tekinthető. A következtetési séma, melynek során eljutunk a kívánt attitűdhez, szerkezetileg lényegében megegyezik egy alapvető szillogizmus, a *modus ponens* megfordításával (2. ábra).

¹ Az elnevezés ezen formája (a gyakoribb *politikailag korrekt* mellett) megjelenik a sajtóban. Az angol kifejezés fordítása nem a legszerencsésebb. Egyrészt magyarul elég körülményes, köszönhetően a *-lag*-os alaknak, másrészt az angol *politic* jelző személyre, ill. viselkedésre vonatkoztatva jelent körültekintőt, megfontoltat, de ügyeset, ravaszt is. Így talán a korrekt jelzője a *politikusan* lehetne, amely magyarul is hordoz némi hasonló felhangot.

érvényes
 $A \Rightarrow B$
 A

 B

érvénytelen
 $A \Rightarrow B$
 B

 A

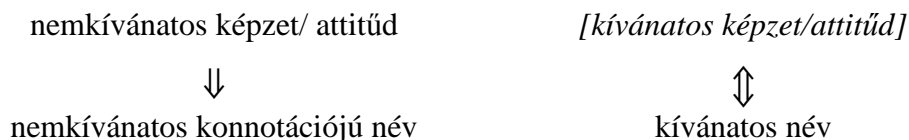
2. ábra

A modus ponens és megfordítása

Erre az inverz szillogizmusra az jellemző, hogy, bár logikai értelemben érvénytelen, a hétköznapi életben az erre visszavezethető következtetések jó része mégis teljesen helytállónak tűnik. Az az okoskodás, hogy „*Tisztességes (ember) sosem bliccel a villamoson. Szabó úr sosem bliccel, tehát tisztességes.*” elfogadható megállapításnak látszik. Ha azonban kicsit változtatunk rajta: „*Tisztességes (ember) sosem bliccel a villamoson. A bérgyilkos sosem bliccel, tehát tisztességes.*”, akkor szinte azonnal gyanússá, mi több, elfogadhatatlanná válik az állítás. Holott a két példa logikailag izomorf: ugyanarra a sémára épül. Az eltérő értékelésünkben a *bérgyilkos* fogalmának a tisztességgel összeegyeztethetetlen jelentése, és nem a szerkezet játszott szerepet, az ugyanis egyformán hibás. A fordított modus ponenssel – jobb híján – a tudományos gyakorlat is nemegyszer él. Ha pl. egy gyógyszer hatásos, a beteg meggyógyul. Ha tehát a paciens felépül, akkor a gyógyszer hatott. Vagy mégsem? A régiek mindenestire, talán a megfordított séma megbízhatatlanságát érzékelve, óvatosan fogalmaztak: *medicus curat, natura sanat*. Vagy egy későbbi, cinikusabb változatban: a beteg a kezelés ellenére meggyógyult. A fentiek persze azt is mutatják, hogy egy séma (logikai) érvénytelensége nem vezet feltétlenül hibás eredményre a gyakorlatban, viszont a várakozásokat illetően óvatosságra int.

Azt, hogy a politikai korrektség a gyakorlatban mennyire bizonyul működőképesnek, maga a gyakorlat döntheti el. A hazai nyelvhasználatban a jelenség még kevésbé figyelhető meg, előfordulása jobbra a sajtóra és a szűken vett közéletre jellemző. A köznyelvben gyakorlatilag nem mutatható ki, problémaként is alig artikulálódik. Ezt támasztja alá az a tény, hogy a Magyar Értelmező Kéziszótár közelmúltban megjelent második kiadásában a politikailag helyes/korrekt kifejezés egyetlen szinonimája sem szerepel (Éksz² 2003). A külföldi példák mellett, hogy résztvevő megfigyelés híján csupán másodkezű adatokkal szolgálhatnak, éppen az eredményesség szempontjából nem meggyőzőek. Ha a PC működőképességét, illetve sikerességét akarjuk megjósolni, célszerű összevetni más, a mesterséges nyelvi változás körébe tartozó, rokon vonásokat mutató folyamattal. Ilyen kézenfekvő párhuzam lehet a totális rendszerekben használt beszédmód.

A diktatórikus kód alkalmazása a hatalom számára kellemetlen tények elkendőzését, ill. meghamisítását szolgálja. A Harmadik Birodalom katonai kudarcait palástolta az elhíresült *rugalmas elszakadás* kifejezéssel, melynek valódi jelentése *meghátválás, visszavonulás, menekülés* volt (Klemperer 1984). A létező szocializmus kései szakaszában az *áremelést árrendezésnek* keresztelték (névadták?) át.

3. ábra

A diktatórikus kód alapsémája

A séma csak annyiban tér el a PC sémájától, hogy az eredeti és az elérendő állapot előjele csak egymáshoz képest határozható meg. (Ha a nemkívánatos = negatív, akkor a két folyamat sémája szerkezetileg egybeesik.) A két folyamat hasonlósága, néha egybemosódása nyugati szerzőknél is megfigyelhető. Ronald Wardhaugh ugyan *eufemizmusról* szól, de kritikus megfogalmazása egyértelműsíti, hogy a terminust mintegy összefoglaló névként alkalmazza: „Az eufemisztikus szavak és kifejezések lehetővé teszik, hogy kellemetlen dolgokról – például a halálról és a meghalásról, a munkanélküliségről és a bűnözésről – beszéljünk, és »semlegesítsük« a kellemetlenséget. (...) Társadalmunkban ragályos az eufemizmus: a közhely megdicsőítése és a közönségesség megnevelése. Folyton új neveket adunk a dolgoknak, újracsomagoljuk őket, hogy »jobban« hangozzanak; emlékezzünk Orwell jövőképeire, amelyben az eljövendő világ lakosainak jellemzésében igen fontos elem, hogy a jövőbeli világ eufemizmusainak áldozataivá válnak, amely átkereszteli a valóságot, hogy megfeleljen egy új társadalmi rendnek” (Wardhaugh 1995: 211–212).

A PC és a diktatórikus kód közti feltűnő szerkezeti hasonlóság hasonló témakörből származó példák összevetésével szemléltethető. Az utcán lakó embereket a köznyelv jobbára *csavargónak* hívta. A nem túl hízelgő (tolvaj, részeges, megbízhatatlan) melléköngéjű megnevezés a nyolcvanas évekig volt közkeletű. A rendszerváltás után ugyanerre a „státusra” a sajtó és a közbeszéd a politikailag helyes *hajléktalan* nevet kezdte használni. A *munkanélküliekre* a kádári időkben a hivatalosság a *közveszélyes munkakerülő* kifejezést alkalmazta. A mögöttes cél közti különbség nyilvánvaló, hiszen míg a PC az emberi méltóság esélyét kívánja visszaadni a semleges névvel, addig a diktatúra (megbélyegző) megnevezése egy társadalmi problémát próbált verbálisan negligálni. Más esetben a hasonlóság még zavarbaejtőbb. A hetvenes években elterjedt *halmozottan hátrányos helyzetű* kifejezés a szegénységet palástolta. A *fogyatékkal élő* megnevezés a *rokkant*, ill. *béna* helyett, korunk politikailag korrekt terméke. Joggal vetődik fel egy feltételezett külső szemlélőben, hogy a mögöttes szándékot (pozitív attitűdváltoztatás vagy elleplezés/kódolás) a probléma kezelésére tett erőfeszítésekből (a szegénység megszüntetése, a fogyatékosok körülményeinek javítása) következtessen vissza. Ha nem lát jelentős különbséget, az értékelése is hasonló lesz. További problémát vet fel az a tény, hogy a mesterséges változás sémáját (üzleti haszon céljából) a kereskedelem is használja. Jól mutatja ezt az újlakás-hirdetésekből fellelhető *lakókert*, *lakópark* elnevezés, amely sok esetben egyet jelent a rosszul csengő *lakóteleppel*. A fogyasztó nem mindig hagyja magát megtéveszteni.

Mind a PC, mind a diktatórikus kód mint nyelvi változtatás célra irányul. A felszínen a két folyamat meglehetősen hasonlít: a közlő a szokásos (kézenfekvő) megnevezés helyett olyat használ, ami szándékoltan kedvezőbb (kívánatosabb) színben tünteti fel a tárgyát. A felszínen sokszor megkülönböztethetetlen szerkezetek mélyén azonban van egy lényegi eltérés. A politikailag helyes beszéd (szándékaival összhangban) az általa használt kifejezéseket névként, azaz a megnevezett dologgal azonosítható, azzal összhangban lévő jelként gondolja el. A diktatórikus kód esetében azonban nincs egybeesés: a megnevezés kód, amit a befogadó képes dekódolni. (A dekódolhatóságot szemlélteti egy nyolcvanas évekből rádióhír, amely arról tudósított, hogy az *ideiglenesen hazánkban állomásozó szovjet csapatoknak öröklakásokat adtak át*. A hírszerkesztőknek – ha szándékos „összekacsintást” nem feltételezünk – és az illetékes cenzoroknak azért nem tűnhetett fel a szövegben rejlő ellentmondás, mert azt már eleve dekódolták, ti. az *ideiglenesen hazánkban állomásozó = megszálló* csapat, az pedig kaphat *öröklakást*.)

A befogadó szemszögéből a kétféle megnyilatkozás közti különbségtétel elsősorban intencionális, azaz a közlő szándékának (vagyis a folyamat céljának) feltételezésén alapul (vö. Habermas 2001). A hazai tapasztalatok azt mutatták, hogy a diktatórikus kód, tényleges céljának elérésében jobbára sikertelennek bizonyult: az emberek megtanultak a sorok között olvasni. Ezek alapján a PC-nek sem jósolható több siker, feltehető, hogy a beszélők a lecserélt

nevet kódként értelmezik és a korábbi képzetekhez társítják. Ezt a hatást megerősíti, hogy a politikailag helyes beszéd alkalmazásának egyik kiindulópontja és egyben indoka az, hogy még nem létező kedvező elképzeléseket alakítson ki egyes csoportokkal, jelenségekkel stb. kapcsolatban. Előfeltevése, hogy az inkorrekt beszélő az adott referenciához nem rendelkezik pozitív/semleges képzetrel — és így hozzá kapcsolódó ilyen attitűddel sem. Ha a negatív képzet következményeként létrejött negatív nevet pozitív/semlegesre cseréljük, mivel hozzá tartozó képzete a beszélőnek (még) nincs, azt csakis a régi képzethez mint legközelebbi analógiához tudja hozzárendelni. Ilyenformán az eredmény és a kiindulás gyakorlatilag egybeesik: a séma ciklussá zárul. Ez alapján az jósolható, hogy a lecserélt kifejezések rövidesen beállnak az eredeti jelentésre, azaz nem változik semmi. A gyakorlat mindezt igazolni látszik. Az amerikai angol nyelvben újra és újra szükségessé vált a megnevezések cseréje: a valaha volt színmegnevezésből szidalommá alakult *niggert* felváltotta a *black*, a *coloured*, majd ezek „elhasználódásával” az *Afro-American/African American* forma. Hazai példák közül ugyanezt példázza az a megfigyelés, hogy a „cigányság” értelemben használt, semlegesnek szánt *etnikum* kifejezés megfelelő intonációval képes a néppel kapcsolatos összes negatív konnotációt hordozni. Az eddig leírtak alapján úgy tűnik, hogy a politikailag helyes beszéd, meglehet, kudarcra van ítélve, mégis egy jobb társadalom iránt való jámbor szándék megnyilvánulása. Bírálói azonban leginkább a pokol tornácának kövezetét látják benne.

A politikailag helyes nyelvhasználat megálmodói olyan nyelvet kívántak megalkotni, amely eleve kizárja a visszaélés lehetőségét, olyan eszközt, amely alkalmatlan arra, hogy fegyver legyen belőle. Ez a némiképp idealisztikus elképzelés eszmetörténetileg a felvilágosodás korának paradigmáját folytatja. Kiindulása az a feltevés, hogy az ember alapvetően jó, így csupán a körülmények, a külső hatások miatt vált fogékonnyá a rosszra. Ez a naiv megközelítés igen divatos volt a XX. század 50-es, 60-as éveiben, főként az antropológia és egyes társadalomtudományok területén. Ezt példázza az a nézet, miszerint azok a primitív törzsek, melyek nem rendelkeznek a fánál, csontnál keményebb anyaggal, hogy ölöeszközt készítsenek belőle, szükségképpen békés, agresszió nélküli közösséget alkotnak. Egy elhíresült tudományos csalás, a taszadáj törzs felfedezése majd leleplezése irányította rá a figyelmet a megfigyelés és a kísérlet sebezhetőségére. A kutatónak ugyanis első lépésként, előzetes várakozásai, munkahipotézise alapján, meg kell terveznie a kísérletet. A terv azonban nagyban meghatározza az egyáltalán lehetséges eredményt, legjobb esetben is beszűkítve a vizsgálat körét. További hibaforrás lehet, ahogy Konrad Lorenz rámutatott, az a tény, hogy „Mindenfajta szakterület specialistái kénytelenek megszokni, hogy más specialisták véleményét kérdezősködés nélkül tudomásul vegyék és rá hagyatkozzanak” (Lorenz 1996: 177, vö. Weber 1998: 127–155). Ennek következményeként a világról alkotott képünk nemegyszer másodkézből szerzett ismeretekből álló mozaik.

Ha magát a munkahipotézist, az ember eredendő jóságát vesszük szemügyre, kiderül, hogy évezredek tapasztalatoknak mond ellent. A bibliai teremtéstörténet, metaforikus formában szól erről: „Ültetett az Úr Isten egy kertet Édenben, keleten, és elhelyezte benne az embert, akit alkotott. S növesztett az Úr Isten a földből mindenféle fát, amelyet látni szép és melyről enni jó – az *élet fáját* is a kert közepén, s a *jó és rossz tudásának fáját*. (...) Azt parancsolta az Úr Isten az embernek: »A kert minden fájáról ehetsz, de a jó és gonosz tudás fájáról ne egyél, mert azon a napon, amelyen eszel róla, *meg kell halnod!*«” (Ter. 2. 8–9, 16–17). A paradicsomi történet rámutat arra, hogy az ember eredendően sem nem jó, sem nem rossz. A tudás megszerzésekor, az által válik azzá, ami. A jó és rossz tudás gyümölcsétől jóvá és gonosszá. Az ember ember voltának egyik meghatározója, hogy kilépett a biológiai evolúció folyamatából, ahol ez az etikai kérdés csakúgy értelmetlen, mintha azt kérdeznénk, jó-e az elefánt. Az ember ugyanazokat a képességeit tudja jóra és rosszra fordítani, bármely számmal képes gyógyítani és ölni. A különbséget tehát nem az eszköz különbözősége okozza, hanem az ember képessége a *megértésre* és *belátásra*. A politikai korrektség alkalmazóinak

feltett szándéka, egy szabadabb, nyitottabb társadalom, melyben az ember szuverén, autonóm egyéniségként része a közösségnek, szöges ellentétben áll mindenfajta paternalista állam modelljével, amely gondoskodik, egyszersmind gyámkodik a kiskorúnak tekintett egyén felett. Az a séma azonban, melyben az elit elszed minden szűrő-vágó nyelvi eszközt (kés, villa, olló) a gondjaira bízottaktól, nehogy kárt tegyenek egymásban, épp ez utóbbival látszik összhangban lenni. Innen nézvést nemcsak kétségesnek, hanem egyenesen veszélyesnek látszik a PC-nek az a módszere, hogy a nyelv eszközét változtassa meg annak érdekében, hogy akár akaratlanul is jót tegyünk szavaink által.

A politikailag helyes nyelvhasználat munkahipotézisének kialakításakor – mint arra már a bevezetőben utaltam – nem kis mértékben támaszkodik arra a J. L. Austin által újrafelfedezett gondolatra, hogy a beszéd maga is cselekvés. Ugyanakkor alapot adhat annak a félreértésből adódó tévedésnek is, hogy a kettő felcserélhető, egymásba átváltható lenne. Ebből következően, deklarált céljai ellenére, a PC-ben benne rejlik a visszaélés lehetősége is, tudniillik, ha alkalmazója nem a remélt társadalmi változások előmozdító kísérőjeként használja, hanem azok helyett. Az ilyen tevékenységeket nevezi az etológia helyettesítő aktivitásnak vagy pótcselekvésnek, melyben az adekvát cél szempontjából a cselekvés teljesen hatástalan (vö. Csányi 2002: 308). Kiváltó oka gyakran két erősen aktivált ellentétes motiváció konfliktusa. Ilyen lehet, ha a politikailag korrekt elit egy adott, gyakran kényes társadalmi problémát, mint például a *hajléktalanok* helyzete vagy a *mozgásukban korlátozottak* jogainak biztosítása, belátható időn belül nem tudja, vagy nem akarja megoldani. A mindennapokban az, hogy a sérült embereket nem *rokkantnak*, *fogyatékosnak* nevezzük, hanem *fogyatékkal élőknek*, a *tolókocsiból* pedig *kerekesszéket* csinálunk, nem sokat segít a gondjaikon, ha még a legújabbban épített környezetünkben sem érezhetik egyenrangúnak magukat az „épekkel”. Ugyanígy a kilátástalan helyzetben lévő cigányok sem jutnak új egzisztenciához és lehetőségekhez azáltal, hogy *romákká* válnak.

Az emberiség eddig kudarcot vallott nagy társadalmi kísérletei, melyek a megálmodott szabadabb jövő helyett antiutópiák börtöneit építették fel vagy terrorba torkolltak, kezdetben nem feltétlenül nélkülözték a jóakaratot, nemes indítást. Igazán pusztító ereje nem a gonosz szándékon alapuló tetteknek van, hanem azoknak, melyeket az ismeretek hiánya, a meg nem gondolt gondolatok szülnek. A világ bajainak orvoslása a világ, és benne mindenekelőtt az ember megismerésével kell, hogy kezdődjön. Aki, ami ismeretlen, az félelmetes, a félelem pedig gyakran szül agressziót, míg a megismerés és a megértés elvezethet a tisztelet, a szolidaritás, az együttérzés ígéretének földjére.

Hivatkozások

- Csányi Vilmos (2002): *Etológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Habermas, Jürgen (2001): *A kommunikatív etika*. Új Mandátum, Budapest.
- Lorenz, Konrad (1996): *Ember voltunk hanyatlása*. Cartafilus, Budapest.
- Éksz² (2003): *Magyar Értelmező Kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Klemperer, Victor (1984): *A Harmadik Birodalom nyelve*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest. (Eredetije: *LTI* [= *Lingua Tertii Imperii*]. *Notizbuch eines Philologen*. Reclam, Leipzig 1975.)
- Ó- és Újszövetségi Szentírás a Neovulgáta alapján (1999): Szent Jeromos Bibliatársulat, Budapest.
- Wardhaugh, Ronald (1995): *Szociolingvisztika*. Osiris–Századvég, Budapest.
- Weber, Max (1998): A tudomány mint hivatás. In: Weber, Max: *Tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Wittgenstein, Ludwig (1963): *Logikai-filozófiai értekezés*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

